

**K problematice pojmu
„přežitky minulosti ve vědomí a chování
osobnosti socialistické společnosti“**

ALEXANDR RJADOVOJ
Ústav marxismu-leninismu UK,
Praha

Cílem budování komunistické společnosti je všestranný a harmonický rozvoj každé osobnosti. Postupně se uskutečňuje v dlouhodobém a složitém procesu, umožněném vznikem socialismu jako společenského zřízení, jeho zdokonalováním a přerůstáním v komunismus. Ve sféře formování nového člověka bylo dosaženo zvlášť velkých úspěchů v Sovětském svazu.

Růst rozsahu, složitosti a komplexnosti úkolů, které řeší rozvinutá socialistická společnost, je stále více spjat s vnitřní zralostí každého člověka, s jeho sociální a pracovní aktivitou, uvědomělostí a disciplinovaností. Proto je v Sovětském svazu věnována velká pozornost otázkám teoretického zkoumání a praktického překonání přežitků minulosti, dosud přetrvávajících ve vědomí a chování lidí. „Čím vyšší je úroveň rozvoje naší společnosti, tím nepřípustnějšími se stávají odchylky od socialistických norem morálky, s nimiž se ještě setkáváme. Vypočítavost, soukromovlastnické tendence, výtržnictví, byrokratismus a lhostejnost k člověku odporují samé podstatě našeho zřízení.“ [XXV. sjezd 1976 : 71]

Nemenší pozornost je těmto otázkám věnována i v ČSSR, jak je to také zdůrazněno v závěrech XV. sjezdu KSČ.

Vzhledem k závažnosti problematiky a s ní související nutnosti vymezení obsahu základních pojmů si tato stať klade za cíl analyzovat jeden z důležitých (avšak zároveň dosud nedostatečně rozpracovaných) aspektů složité problematiky přežitků minulosti — pojem „přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí“. (1)

* * *

V přístupu k objasnění samotného pojmu *přežitky minulosti* je metodologicky významná tato leninská idea: „Je-li zkoumán jakýkoli společenský jev v procesu svého vývoje, ukáží se v něm vždy zbytky minulosti, prvky přítomnosti a budoucnosti.“ [Lenin 1 1951 : 189]

Východiskem pro pochopení přežitků minulosti ve vědomí a chování lidí za socialismu je marxistická teze odhalující specifiku socialismu jako společnosti, „která právě vychází z kapitalistické společnosti; která tedy v každém ohledu, ekonomicky, mravně, duchovně má ještě v sobě mateřské znamení staré společnosti, z jejíhož lůna vychází“ [Marx-Engels 19 1966 : 48].

Někteří autoři zabývající se danou problematikou často ztotožňují tuto mateřská znamení s přežitky minulosti. Výše uvedenou marxistickou tezi přitom chápou jako bezprostřední teoretickou charakteristiku přežitků minulosti ve vědomí a chování lidí.

Jeden z pokusů překonat takový přístup můžeme sledovat v práci A. P. Butěnka *Socialismus jako společenské zřízení*. Autor v ní rozlišuje dvě základní

(1) Vychází ze sovětské literatury posledních 10 let.

skupiny společenských jevů přetrvávajících v nové společnosti jako „dědictví staré společnosti“. Jde o a) jevy spojené se zděděnou úrovní rozvoje výrobních sil a b) *mateřská znamení kapitalismu*, která jsou podmíněna typem předcházejících výrobních vztahů.

První typ, poplatný úrovni rozvoje výrobních sil, souvisí s minulostí pouze svou formou, ale jeho obsah má kvalitativně novou podstatu; proto je jedním z charakteristických rysů socialismu samého. Patří sem například zachování národnostní a státní roztržitosti lidstva, třídní struktura společnosti, zachování zbožně peněžních vztahů, některých aspektů faktické nerovnosti, které jsou spjaté s uplatňováním „rovného práva“ (Marx) atd. Druhá skupina jevů je produktem dřívějšího panství soukromého vlastnictví a vykořisťování člověka člověkem. Vzhledem ke starému obsahu nemá k podstatě socialismu přímý vztah. Můžeme do ní zařadit prvky buržoazní a maloburžoazní ideologie, náboženské názory a jim odpovídající instituce (církve), soukromovlastnické a měšťácké přžitky atd. [Butěnko 1974 : 169–170].

Butěnkův návrh rozlišovat dva typy *dědictví staré společnosti* uchovaného ve společnosti nové si sám o sobě zasluhuje pozornost; nepochybně jsou pro takovou klasifikaci důvody. Odvádí však daň existujícímu nepřesnému pojetí přžitků minulosti tím, že usiluje o redukci *mateřských znamení kapitalismu* pouze na přžitky minulosti, tj. na ty jevy, které svým způsobem brzdí progresivní rozvoj socialistické společnosti. V tom také spočívá slabina jeho stanoviska.

Za prvé, s předloženým dělením se neshoduje například socialistický princip rozdělování materiálních statků podle množství a kvality odvedené práce, který K. Marx v práci *Kritika Gethajského programu* charakterizoval jako *pozůstatek buržoazního práva v ekonomice*, tj. jako *mateřské znamení*. Za druhé, v socialismu, jak říkal K. Marx, přetrvávají „mateřská znamení staré společnosti v každém ohledu“, což znamená, že *mateřská znamení* existují jak v jevech spojených se zděděnou úrovní výrobních sil, tak v jevech podmíněných typem dřívějších výrobních vztahů.

Podle našeho názoru si vysvětlení problému *mateřských znamení* vyžaduje poněkud jiný přístup, který bere v úvahu historickou kontinuitu, jejíž dialektickou podstatu objasnil V. I. Lenin takto: „Ne holá negace, ne ukvapená negace, ne skeptická negace, kolísání, pochybnost jsou charakteristické a podstatné v dialektice – která nepochybně v sobě obsahuje element negace, a to jako svůj nejdůležitější element – nikoli, nýbrž negace jako moment souvislosti, jako moment vývoje, s podržením pozitivního“ [Lenin 38 1960 : 226–227].

Mateřská znamení kapitalismu jsou vnitřně rozporná a nehomogenní: ta jejich část, která v socialistických podmínkách získává novou podstatu (například rozdělování podle kvantity a kvality vykonané práce jako *pozůstatek buržoazního práva v ekonomice*), přispívá k rozvoji společnosti. Druhá část (například přežilé tradice a obyčeje) naopak brzdí její rozvoj a svou podstatou je v mnohém regresivní.

Na dialekticky rozporný charakter *mateřských znamení* poukazují B. V. Knjazev a B. A. Šuvalov, když píší: „Není pravda, že všechny prvky starého způsobu života jsou přžitky minulosti. Ty prvky obsahu a struktury sociálního života socialistické společnosti, které jsou přejaty z minulosti a musí být překonány historickým rozvojem socialismu, jež však mají charakter nutnosti (společenská dělba práce, zbožně peněžní vztahy, ekonomické rozdíly v postavení lidí), nejsou přžitky. Jsou zapojeny do nového systému společenské orga-

nizace sociálního života a proto ztratily svoji dřívější třídně antagonistickou podstatu. Přestože jsou negovány komunistickým způsobem života, jsou zároveň nevyhnutelnými faktory jeho utvrzení“ [Knjazev-Šuvalov 1969 : 112].

Mateřská znamení jako to, co bylo v určitém smyslu „zděděno“ po kapitalismu, jsou jevy se značně různou kvalitou. Patří k nim vedle počáteční nízké úrovně vzdělání a kulturní zaostalosti lidí, vedle vlastních přežitků minulosti v jejich vědomí a chování, vedle přežilých tradic a obyčejů přetrvávajících ve společenském vědomí atd. i takové jevy, jako jsou například pozůstatky staré dělby práce, počáteční protikladnost a později podstatné rozdíly mezi městem a venkovem, princip rozdělování materiálních statků atd.

V našem rozboru má smysl vyčlenit z *mateřských znamení* kapitalismu ta, která překážela a překáží rozvoji socialistické společnosti, jejímu dalšímu přerůstání ve společnost komunistickou, zejména pak pozůstatky vykořisťovatelských tříd, nízkou úroveň vzdělání a kulturní zaostalost lidí, přežilé tradice a obyčeje, které přetrvávají ve společenském vědomí, církve jako sociální instituce a některé další. Většina z nich (pozůstatky vykořisťovatelských tříd, negramotnost a kulturní zaostalost atd.) se likviduje v průběhu řešení úkolů přechodného období. K překonání takových mateřských znamení, jako jsou přežilé tradice a obyčeje přetrvávající ve společenském vědomí, církve jako sociální instituce atd., je zapotřebí delšího časového období. K této poslední skupině patří i ono „dědictví kapitalismu“, které je spjato s osobností jako nositelem sociálních kvalit a které se projevuje v jejím vědomí a chování.

Když V. I. Lenin poukazoval právě na toto poslední *dědictví kapitalismu*, zdůrazňoval: „My chceme vybudovat socialismus z těch lidí, kteří byli vychováni kapitalismem, byli jím zkaženi a demoralizováni...“ [Lenin 29 1955 : 61]. „Můžeme (a musíme) začít budovat socialismus nikoli z vyfantazírovaného a speciálně námi vytvořeného lidského materiálu, nýbrž z toho materiálu, který nám zanechal po sobě kapitalismus“ [Lenin 31 1955 : 44]. „Odtud vyplývá úkol překonat „staré zvyky, staré návyky, které nám zůstaly jako dědictví po starém zřízení, návyky a zvyky vlastnické, kterými je naskrz prosycena celá masa“ [Lenin 31 1955 : 365].

Právě toto „dědictví kapitalismu“ se projevuje jako přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí; jsou to *mateřská znamení* v jejich vědomí a chování.

Mateřská znamení jako celek tedy přežitky minulosti ve vědomí a chování zahrnují, ale nelze je redukovat pouze na ně. Kromě toho, jak vyplývá z výše uvedeného, hraje ta skupina mateřských znamení, jejichž obsah má kvalitativně novou podstatu a která jsou proto pro rozvoj socialismu nutná, progresivní úlohu. Avšak rozporná podstata mateřských znamení a jevů přetrvávajících dočasně za socialismu, kdy jsou v rozporu se socialistickým společenským vědomím, je za určitých podmínek specifickou základnou pro zachování a podepření názorů, návyků, zvyků a činů zděděných z minulosti ve vědomí a chování lidí.

Přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí, které existují za socialismu jako část *mateřských znamení*, jsou tudíž jevy minulosti sahající svými kořeny do sociálně historické situace, která předcházela socialistickou společnost.

V této souvislosti je zapotřebí vyjasnit vzájemný vztah pojmů „přežitky minulosti“ a „přežitky kapitalismu“.

Kapitalismus jako etapa historického vývoje ve vztahu k reálně existujícímu socialismu je minulostí, je „prošlou“ etapou historického vývoje. To znamená, že přežitky, které zanechal a které přetrvávají ve vědomí a chování, nejsou

v tomto smyslu ničím jiným než *přežitky minulosti*. Proto je v daném případě možné ztotožňovat pojmy *přežitky minulosti* a *přežitky kapitalismu*.

Libovolné zaměňování těchto dvou pojmů však může vyvolat představu, že „přežitky“ jako jev jsou zrozeny kapitalistickou společností – to je správné pouze částečně.

B. Engels ve své práci *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu* napsal: „Nejnižší zájmy – sprostá ziskuchtivost, hrubá požívačnost, špinavá lakota, sobecké loupení společného majetku – zahajují novou, civilizovanou třídní společnost; nejhnusnější prostředky – krádež, utlačování, podvod, zrada – podrývají starou beztřídní rodovou společnost a způsobují její pád“ [Marx-Engels 21 1958 : 127–128].

Všechny názory, představy a činy, které nejsou v souladu se socialistickým vědomím a jsou tedy přežitky, tvoří organickou složku všech společností založených na soukromovlastnických vztazích. Výjimkou jsou snad jediné náboženské přežitky, které mají kořeny až v prvobytně pospolné společnosti .

Přežitky minulosti nelze tedy redukovat pouze na přežitky kapitalismu, protože se z hlediska svého historického původu a specifiky formování socialistických národů nekryjí. Například v SSSR se tento proces realizoval nejen cestou přetváření národů buržoazní společnosti, ale také cestou vzniku socialistických národů z národností, které ve svém vývoji minuly kapitalistické stadium a pro něž je charakteristické určité „zatížení“ přežitky minulosti předkapitalistických formací.(2)

Pro konkrétnější analýzu vzájemného vztahu uvedených pojmů je však nutné zvážit i okolnost, že přežitky kapitalismu jsou nejrozvinutější a převládající formou přežitků minulosti: Za prvé, je možné zjistit určitou kontinuitu ideologií střídajících se v procesu historického vývoje vykořisťovatelských tříd; vládnoucí třída v kapitalistické společnosti má zájem uchovat, „konzervovat“ určité obyčeje, tradice a prvky ideologie vládnoucích tříd předcházejících společensko-ekonomických formací tak, aby sloužily kapitálu a byly vnášeny do vědomí vykořisťovaných mas při obhajobě třídních zájmů buržoazie. *Přežitky kapitalismu* zahrnují v tomto smyslu *přežitky minulosti* vůbec.

Za druhé, kapitalistická společnost nejenom uchovává zlořády předcházejících antagonistických společností, ale dokonce je i rozvíjí. Ve světě kapitálu totiž „nabyla vláda věcných vztahů nad individui, potlačování individuálnosti nahodilostí, nejostřejší a nejvšeobecnější formy...“ [Marx-Engels 31 1958 : 448], buržoazie „zpretrhala bezohledně pestré feudální svazky, poutající člověka k jeho přirozenému představenému, a neponechala mezi lidmi žádný jiný svazek než holé sobectví, než bezcitné ‚placení hotovými‘. Utopila v ledové vodě sobecké vypočítavosti posvátnou bázeň nábožného vytržení, rytířského nadšení – a šosácké sentimentality“ [Marx-Engels 4 1958 : 430].

Za třetí, kapitalismus rodí nové jevy, které jsou z hlediska socialistické společnosti přežitky. Je to buržoazní nacionalismus a šovinismus jako princip

(2) Mezi nimi lze uvést například mnohoženství, krevní mstu, výkupné za nevěstu, izolaci žen od mužské společnosti apod., které jsou samozřejmě již překonány a nevyskytovaly se ani před revolucí u takových vyspělých národů, jakými byli Rusové, Ukrajinci, Lotyší, Bělorusové, Litevci...

M. K. Kamilov píše: „Je nutné zdůraznit mnohotvárnost přežitků minulosti v různých středoasijských republikách. Dělí se na dva druhy: přežitky předburžoazních společenských formací a přežitky buržoazní společnosti“ [Kamilov 1975 : 183].

ideologie a politiky, buržoazní individualismus, který jako zvláštní typ chování (tudiž i typ světového názoru) vychází z principu „koupě-prodej“, kde měřítkem vztahu člověka ke společnosti, k jiným lidem a koneckonců i k sobě samému je zisk, obchodní kalkulace. Patří sem i řada dalších jevů.

Naším cílem není vyjasnit podstatu přežitků minulosti, jež je dostatečně vysvětlena v řadě prací,⁽³⁾ nýbrž ukázat samotný přístup k analýze této podstaty a kategorie používané při tomto přístupu.

Za kategorií, jejíž pomocí je možné vysvětlovat podstatu přežitků zděděných po kapitalistické společnosti, je považována kategorie „odcizení“. Rozpracoval ji K. Marx v jedné ze svých raných prací, v díle *Ekonomicko-filozofické rukopisy z r. 1844* a učinil tak první krok k pochopení podstaty kapitalismu. Nejúplněji postihnout jeho zákonitosti, tajemství kapitalistického vykořisťování a duchovního zotročování se však Marxovi podařilo až při použití kategorie „nadhodnoty“, kterou uplatňoval v řadě zralých prací, včetně takového základního díla, jako je *Kapitál*.

B. Engels zdůrazňoval univerzální charakter této kategorie a mnohokrát ukazoval, že socialismus se stal vědou díky dvěma velkým objevům – materialistickému pojetí dějin a odhalení tajemství kapitalistické výroby pomocí teorie nadhodnoty.

Jelikož odcizení existuje objektivně, nelze v žádném případě pochybovat o potřebě jeho analýzy či analýzy jiných sociálních jevů jeho prostřednictvím. Při vysvětlování původu a podstaty přežitků minulosti ve vědomí a chování lidí se však musí vycházet z kategorie *nadhodnoty*. Její použití je v plném souladu s metodologickým požadavkem studovat jev v jeho nejrozvinutější a mnohotvárné podobě a představuje jediné správný přístup k vyjasnění souvislosti přežitků s podstatou vztahů existujících v kapitalistické společnosti. Je totiž nemožné plně vysvětlit podstatu jednoho odvozeného jevu a vycházet přitom z jiného odvozeného jevu; odcizení, stejně jako jiné jevy, které jsou za socialismu přežitky minulosti, je v kapitalistických podmínkách produktem, derivátem soukromého vlastnictví, je především důsledkem присвоjování nadhodnoty jako soukromokapitalistické formy vykořisťování vládnoucí třídou.

Vyčlenění *nadhodnoty* jako základní kategorie pro objasnění původu a podstaty *přežitků minulosti ve vědomí a chování lidí* (a tedy nikoli například kategorie „odcizení“) je proto plně oprávněné.

Mechanismus присвоjování nadhodnoty je v kapitalistické společnosti založen na nejkrutějším vykořisťování, bídě vykořisťovaných mas a systematickém

(3) Autoři zabývající se otázkou přežitků minulosti uvádějí zpravidla tyto charakteristické znaky:

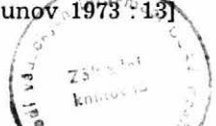
- soukromovlastnický a egoistický charakter přežitků minulosti (protože přežitky jsou zrozeny soukromovlastnickými vztahy a „zděděny“ po předsocialistických společensko-ekonomických formacích, které těmto vztahům odpovídají);
- rozpor přežitků minulosti se socialistickými společenskými vztahy, jejich neslučitelnost se socialistickou ideologií a morálkou, jejich nesoulad s novými společenskými úkoly (tento rys je důsledkem předcházejícího znaku).

Jako příklad uvedeme některé názory:

„Termínem ‚přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí‘ bývá označován souhrn určitých názorů, norem a zvyků..., které vznikly v předsocialistických společensko-ekonomických formacích a které se projevují ve vědomí a činech našich současníků“ [Rajevskij 1972 : 42].

„Přežitky se nazývají všechny ty názory, ideje a normy chování, které nejsou charakteristické pro dané společenské zřízení v jeho progresivním rozvoji.“ [Zilkin 1973 : 14]

„Přežitky minulosti jsou kterékoli rysy organicky vlastní vykořisťovatelské společnosti a cizí sovětské morálce.“ [Morgunov 1973 : 13]

zpracovávání jejich rozumu a citů apologety buržoazie. Podstata soukromokapitalistické formy vykořisťování umožňuje konstatovat, že existenci buržoazních názorů a představ, individualistických citů a zvyků vykořisťovaných tříd je nutné odvozovat z existence soukromého vlastnictví a z cílevědomého zpracovávání myšlení lidu vládnoucími ideologickými institucemi.

V jistém stupni je buržoazními a maloburžoazními názory ovlivněna i určitá část dělnické třídy, neboť „dělník nikdy nebyl oddělen od staré společnosti čínskou zdí“ [Lenin 28 1954 : 437]. V procesu své životní činnosti je dělnická třída zapojena do kapitalistických vztahů, jejichž základním principem je konkurence a boj o existenci. Proto

a) je pod neustálým působením buržoazní ideologie – „myšlenky vládnoucí třídy jsou v každé epoše vládnoucími myšlenkami“ [Marx-Engels 3 1958 : 59], je pod vlivem celého buržoazního způsobu života;

b) je nepřetržitě doplňována představiteli drobné a střední buržoazie, kteří přecházejí do jejich řad v důsledku ostrého konkurenčního boje a jsou nositeli měšťácké, maloburžoazní psychologie a ideologie.

Podmínky životní činnosti formují v dělnické třídě kolektivní psychologii a ve vazbě na pokrokové myšlenky revoluční inteligence (stojící na pozicích dělnické třídy) rovněž proletářskou ideologii, která je protikladem ideologie vládnoucích tříd. Pro ideologii a psychologii třídy, jejíž základní zájmy jsou v souladu s objektivním průběhem dějin a potřebami společenského vývoje, je charakteristická revolučnost, humanismus, disciplinovanost, kolektivismus, optimismus, cílevědomost, spravedlnost, vytrvalost při dosahování cíle atd. Právě proto spočívá historická úloha dělnické třídy v realizaci jak sociální a ekonomické, tak i morální přeměny společnosti.

Formování proletářské psychologie a vznik a rozvoj marxisticko-leninské ideologie působí již v podmínkách buržoazní společnosti revolucionizujícím způsobem na přeměny ve vědomí a psychice širokých mas pracujících.

To znamená, že progresivní principy ideologie a morálky zformované v revoluční činnosti dělnické třídy jsou jedním z předpokladů osvobození vědomí a psychiky pracujících od deformací vykořisťovatelské společnosti.

Avšak výchozím bodem boje s přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí je počátek socialistických přeměn v politice, ekonomice a kultuře, který umožňuje realizovat masovou přeměnu lidí, masový zrod komunistického vědomí. Ve své práci *Teze pro II. kongres Kominterny* kritizoval V. I. Lenin představy starých vůdců II. Internacionály, kteří tvrdili, že „za kapitalistického otroctví, za útlaku buržoazie... je prý většina pracujících a vykořisťovaných s to pracovat se ke zcela jasnému socialistickému uvědomění, k pevnému socialistickému přesvědčení a charakteru“ [Lenin 31 1955 : 182], a ukazoval, že formování socialistického uvědomění širokých mas pracujících v boji se zlořády kapitalistické společnosti je možné teprve tehdy, když předvoj proletariátu – nositel socialistického vědomí –, který je podporován celou touto revoluční třídou a ostatními vykořisťovanými třídami a vrstvami společnosti, získá revolučním způsobem politickou moc do svých rukou s cílem uskutečnit socialistické přeměny.

Za socialismu již neexistují takové podmínky, které byly v kapitalistické společnosti a které v masovém měřítku rodily buržoazní rysy ve světovém názoru a činnosti lidí. V. I. Lenin o tom napsal: „Víme, že hlavní sociální příčinou excesů, spočívajících v porušování pravidel společenského soužití, je

vykořisťování mas, jejich bída a chudoba. S odstraněním této hlavní příčiny začnou excesy nevyhnutelně „odumírat“ [Lenin 25 1956 : 477].

Bylo by však nesprávné se domnívat, že za socialismu neexistují příčiny či dokonce podmínky, které podporují buržoazní rysy, názory a zvyky vzniklé v kapitalistických podmínkách, zejména pak že nepůsobí příčiny sociálního původu. Jejich existence vyplývá i z uvedeného výroku V. I. Lenina, v němž se mluví o likvidaci *hlavní* sociální příčiny, nikoli o odstranění *všech* sociálních příčin jako takových.

Existence příčin a podmínek (zejména sociálního původu), které napomáhají uchování přežitků minulosti ve vědomí a chování lidí socialistické společnosti, ukazuje, že přežitky minulosti nejsou něčím náhodným, individuálním, s čím se setkáváme jen u některých lidí, nýbrž jsou sociálním jevem existujícím v tom či onom stupni, v té či oné formě ve vědomí a chování mnohých lidí socialistické společnosti. Proto má pravdu E. Ch. Stěpanjan, když poznamenává: „V některých propagandistických člancích a referátech týkajících se tohoto problému se občas tvrdilo, že přežitky minulosti existují ve vědomí a chování jen některých lidí. S takto formulovanou otázkou nelze souhlasit, protože je odtržena od skutečnosti a redukuje problém jen na „jednotlivé případy“, na výjimky“ [Stěpanjan 1966 : 14].

To, že někteří badatelé považují za nositele přežitků pouze jednotlivé osoby, vede ke snižování hluboce humanistického obsahu cíle budování komunistické společnosti, jímž je všestranný a harmonický rozvoj osobnosti, a k podcenění úlohy komunistické výchovy, protože překonávání přežitků minulosti ve vědomí a chování lidí je jednou z nejdůležitějších podmínek formování všestranně rozvinuté osobnosti, je to podmínka rozvoje všech lidí, a ne pouze jednotlivců.

V sociologické literatuře se stále ještě můžeme setkat s takovými názory, které svými teoretickými závěry neoprávněně předbíhají skutečnost a bez pádných důvodů a argumentů popírají existenci přežitků minulosti v současné vývojové etapě socialismu. Omezují je pouze na rozkladný vliv pozůstatků vykořisťovatelských tříd v mladé socialistické společnosti.

Teoretická a praktická chybnost takového stanoviska je zřejmá. Nejenže se tak odstraňuje pojem „přežitky minulosti“ z kategoriálního aparátu z důvodů jeho údajné neaktuálnosti a zdánlivé neexistence v reálné skutečnosti, jejímž je odrazem, ale dochází i k řadě teoretických chyb: a) zúžení příčin existence přežitků minulosti a jejich redukce prakticky pouze na jednu (rozkladný vliv pozůstatků poražených tříd) vede k ignorování vlivu dalších příčin; b) historická existence přežitků minulosti je omezena fakticky na přechodné období.

Podobné úvahy mají do jisté míry i racionální obsah, který si zasluhuje pozornosti, protože je v nich za jeden ze složitých aktuálních úkolů sociologie považována analýza negativních jevů existujících v současné etapě socialistické společnosti.

Myšlenka, že ne všechny negativní jevy ve vědomí a chování lidí lze zařadit mezi přežitky minulosti a že nelze pojem „přežitky minulosti“ používat při analýze názorů, citů a činů osobnosti libovolně, je vyjádřena v dalších pracích.

Například V. V. Ostrjakov a A. I. Stěponavičus vycházejí z leninské analýzy „komunistické nadutosti“, (4) která „by stěží mohla existovat v jiném společenském zřízení“, a tvrdí, že „je chybné zařazovat všechny negativní jevy k přežit-

(4) V této souvislosti je nutné uvést, že V. I. Lenin věnoval otázce „komunistické nadutosti“ značnou pozornost. Podrobněji viz [Lenin 32 : 138, 143, 146; 33 : 69–70, 167; 36 : 532, 545; 45 : 81–82, 457–458, 496–497].

kům kapitalismu“ [Ostrjakov-Stěpanovičus 1967 : 27, 28]. K negativním jevům zařazují tito autoři i ty či ony chyby a omyly, které jsou důsledkem nedostatků znalostí, nepochopení složité situace anebo plynou z jiných příčin vedoucích k nežádoucím následkům. V. A. Rebrin například soudí, že „ne všechny negativní, antispolečenské činy a chování lidí mohou být bezprostředně zařazovány k ‚přežitkům minulosti‘. Mohou být také důsledkem nevzdělanosti, rozdílů kultury ...“ [Rebrin 1974 : 147](5)

Významný sovětský pedagog A. S. Makarenko napsal: „I u nás se vyskytuje tendence: vše, co je špatné, vše, co kazí naše vztahy, práci, nervy, náš odpočinek, působí trápení — to vše šmahem pokládáme za přežitky kapitalismu a tím končíme svou analytickou práci.“ [Makarenko 1958 : 428].

Uznáváme nutnost analýzy pojmu „negativní jevy“, avšak jeho objasnění je nemožné bez souvislosti s pojmem „přežitky minulosti“. Nejdříve tedy prozkoumáme termíny (kromě již uvedených — *mateřská znamení, přežitky minulosti a přežitky kapitalismu*), s nimiž se setkáváme ve vědecké literatuře. Jde o takové termíny, jako jsou „antipody komunistické morálky“, „sociální neduhy“ (boljački) a „protispolečenské jevy“.

Pluralita existujících termínů vyvolává otázku, jaké jsou vlastně mezi nimi rozdíly: pojmové nebo terminologické? A dále, jsou-li tyto rozdíly pojmové, jaký je potom obsah každého pojmu; jsou-li terminologické, je vůbec nutné používat různé termíny pro označení jednoho a téhož jevu?

Podstatu každého jevu můžeme vyjádřit pomocí jednoho pojmu, který obsahuje charakteristiku jeho nejpodstatnějších stránek. Současně však úplnější charakteristika jevu (tedy i přežitků minulosti) nevylučuje, nýbrž předpokládá používání několika termínů, které doplňují existující definici, protože ta bude vždy v něčem neúplná a omezená. V. I. Lenin upozorňoval, že „definice může být mnoho, neboť předměty mají mnoho stránek“ [Lenin 18 1960 : 236].

Na základě této leninské myšlenky pokládáme za nutné používat více než jeden termín. V termínu *antipody komunistické morálky* se odráží skutečnost, že přežitky minulosti odporují normám komunistické morálky a jejich konflikt se se vzrůstem významu morálních norem v socialistické společnosti stále zůstává. Termín *sociální neduhy* poukazuje na fakt, že se přežitky minulosti po uplynutí určitého historického období socialistických přeměn stále ještě vyskytují ve vědomí a chování lidí; tento termín tedy ukazuje životnost a odolnost přežitků minulosti. To je jedna stránka věci. .

Druhou stránkou je to, že některé termíny nejenom doplňují existující definici, ale odrážejí i určitou část obsahu pojmu „přežitky minulosti“. Platí to například o termínu *antispolečenské jevy*.

Podle našeho názoru je vhodné používat tento termín pro ty názory a činy, které se dostávají do konfliktu s právními normami společnosti a často charakterizují protizákonnou orientaci cílů, potřeb, zájmů, názorů, citů, motivů a činů osobnosti. *Protispolečenské jevy* zahrnují tu část přežitků minulosti, která nejvíce škodí společenským zájmům a v níž se nejsilněji projevuje individualistické zaměření osobnosti. Jelikož ne každý názor či čin (nebo za určité situace absence určitých činů) a ne každé osobnosti narušuje právně zakotvené společenské požadavky, je okruh nositelů *protispolečenských jevů* užší než okruh nositelů *přežitků minulosti*.

(5) Viz rovněž [Borisov 1977; Preodolenije 1970] atd.

Termín *protispolečenské jevy*, který odráží podstatnou část obsahu přežitků minulosti, přerůstá v relativně samostatný pojem, který však nenahrazuje pojem přežitky minulosti, nýbrž ho doplňuje. V této souvislosti nelze souhlasit se stanoviskem D. D. Rjabova, podle něhož pojem *protispolečenské jevy* je méně přesný a vědecký a který navrhuje používat pouze obvyklý pojem *přežitky minulosti*.

Celkově lze tedy shrnout, že termín *přežitky kapitalismu*, který odhaluje obsah pojmu *přežitky minulosti* jako zvláštní části *materských znamení*, charakterizuje nejrozvinutější formu *přežitků minulosti*. Termín *sociální neduhy* pak vyjadřuje jejich životnost a odolnost; *antipody komunistické morálky* a *protispolečenské jevy* odrážejí každý ze svého hlediska skutečnost, že se přežitky minulosti dostávají do konfliktu s morálními a právními normami socialistické společnosti.

Všechny tyto termíny tedy charakterizují různé stránky přežitků minulosti, přičemž jejich společný obsah ukazuje, že přežitky ve vědomí a chování lidí jsou dědictvím po soukromovlastnických vztazích a jsou neslučitelné se socialistickým společenským bytím a společenským vědomím.

Z hlediska obecného sociologického zákona boje starého s novým jsou přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí tím starým, jehož specifičnost spočívá ve spojení jednotlivých stránek vědomí a jednotlivých činů osobnosti s dědictvím minulosti, se soukromovlastnickou a egoistickou podstatou, jež je socialismu cizí. Jsou v rozporu s pokrokovými tendencemi rozvoje socialistické společnosti a s řešením trojjediného úkolu budování komunistické společnosti. Tak dospíváme k obecnému kritériu, jehož pomocí můžeme z celého komplexu názorů, citů a činů osobnosti vydělovat ty, které patří k přežitkům minulosti: přežitkem minulosti je všechno, co překáží boji „za upevnění a dovršení komunismu“ [Lenin 31 1955 : 291].

Na základě tohoto kritéria je nemůžeme považovat nikdy ani částečně za pozitivní jev: jinak řečeno, přežitky minulosti jsou vždy jevem negativním. Kromě toho však existují i takové negativní jevy, které k nim nelze zařadit a které nemůžeme charakterizovat jako „nesocialistické“, protože, jak bude patrné z jejich analýzy, jsou vyvolány především příčinami z oblasti výchovné činnosti. To znamená, že mohou existovat i bez spojení s minulostí. Tím však nechceme tvrdit, že mezi negativními jevy, o nichž budeme mluvit, a přežitky minulosti jako takovými neexistuje žádná souvislost, žádná podmíněnost.

K tomuto druhu negativních jevů patří, podle našeho názoru, nízká úroveň kultury a vzdělání některých lidí, kultury mezilidských vztahů, absence pevného životního cíle, neschopnost kontrolovat své činy, některé jevy spojené s věkovými zvláštnostmi (například mládeže), nedostatek zájmu o sebezdokonalování, rozvoj určité stránky osobnosti na úkor jiných a některé další podobné jevy.

Rozebereme si je podrobněji.

Na charakter mezilidských vztahů vznikajících v pracovní i mimopracovní sféře má velký vliv dodržování pravidel chování, jejichž základem je socialistický humanismus a morálka. Úroveň kultury chování nejenom působí na duševní stav osobnosti, na její náladu, ale má i významné sociální důsledky. Porušováním a ignorováním jeho pravidel v kolektivu dochází mimo jiné k narušování vztahů lidí, kteří jsou spojeni společnými cíli a ideály.

Hrubost, vulgárnost, nekázeň, nedostatek úcty, nečestné jednání, nedostatek taktu atd., tzn. neschopnost jednat za každé situace v rámci obecně přijatých pravidel slušného chování, necitlivý vztah k jiným a řada dalších rysů zpravidla

souvisejí s nízkou úrovní vzdělání a kultury, s nedostatky ve výchově. Tyto jevy jsou negativní samy o sobě. Současné však mohou vytvářet vhodnou půdu pro přetrvávání přežitků minulosti ve vědomí a chování osobnosti. Přijetí norem a principů morálního kodexu budovatele komunismu a jejich dodržování v činech osobnosti proto organicky souvisí s přijetím a plněním požadavků soužití lidí socialistické společnosti.

K negativním jevům patří také negativní city.⁽⁶⁾ Zde můžeme vyčlenit stále negativní city – stísněnost, strach, nerozhodnost, pocit bezmoci, malomyslnost, nedůvěru ve vlastní síly, nedostatek vůle – a negativní city vyvolané životními potížemi, utrpením, neštěstím, stavem organismu, všedními nepříjemnostmi atd.

Nelze je však ztotožňovat s přežitky v citové sféře. Ty jsou spjaty s přežitky v oblasti názorů a na rozdíl od negativních citů existují po delší období. Patří k nim například pocit národní nadřazenosti, národní zvláštnosti, rasová nenávisť, pokrytectví, povýšenectví a další.

Zájem o city je v daném případě podmíněn především tou skutečností, že city jsou vždy atributem chování. Každý skutek, každé jednání je emocionálně zabarveno a v určitém stupni emocionálně determinováno. Je-li člověk ve stavu deprese, stresu, strachu či šoku, mohou být jeho činy v rozporu s jeho skutečnými záměry, s jeho představami o morálních a sociálních následcích vlastních činů, mohou se s nimi dostat do konfliktu. Negativní city mohou být impulsem projevení individualistické orientace, což je důvodem k tomu, aby-
chom je řadili do skupiny negativních jevů.

Existuje i řada negativních jevů spojených s některými zvláštnostmi mládeže jako sociálně demografické skupiny. Většina sovětských vědců zabývajících se otázkami mládeže (I. S. Kon, V. T. Lisovskij, A. V. Dmitrijev, S. I. Ikonnikova, A. I. Novikov, I. M. Slepencov a další) se shoduje v tom, že určité zvláštnosti mladé generace musíme vysvětlovat mezi jiným také nerovnoměrným dozráváním strukturních komponent osobnosti: fyzická zralost a intelektuální vývoj předbíhají nabytí sociálních zkušeností, uvědomění si vlastních schopností a umění aplikovat je ve společenské praxi. Autoři poukazují i na věkové bio-psychické zvláštnosti – mladický maximalismus, radikalismus, kategoričnost hodnocení, snahu o „vysoké“ ideály, snahu projevit vlastní, individuální hodnocení světa, vlastní způsob jednání atd. V určitých podmínkách mohou tato (ale i další) specifika mládeže překážet správnému a střízlivému uvědomění a pochopení událostí probíhajících v reálném světě. Důsledkem nesouladu nerealistických ideálů a požadavků s existujícími reálnými možnostmi jejich uskutečnění může být vznik pesimismu, nihilismu, nedůvěry ve vlastní síly, rozčarování apod. Neschopnost věnovat energii potřebným věcem a společensky významným úkolům, přemíra citu v kombinaci s malou životní zkušeností (neexistuje-li nutná kontrola) může dospět k tomu, že se člověk neřídí žádnými normami, že si „dovoluje vše“; vede k chuligánství jako jednomu ze způsobů demonstrace vlastní dospělosti, „samostatnosti“ atd.

V mladém věku se formuje a upevňuje světový názor, rozvíjí se sebeuvědomění, „odhalují“ se vlastní schopnosti a talenty, profesionální zájmy a formuje se základní linie chování mladého člověka ve společnosti. V. I. Lenin upozorňoval, že „teoretickou jasnost a důslednost orgán mládeže dosud postrádá a snad jí ani nikdy nedosáhne právě proto, že je to orgán kvasící, bouřlivé,

(6) V tomto případě city rozumíme „prožívání vztahu člověka k okolnímu světu (k lidem, k jejich jednání, k jakýmkoli jevům) i k sobě samému“ [Filozofický slovník 1976 : 64].

hledající mládeže“ [Lenin 23 1957 : 171]. Zdůrazňoval význam umění získat mládež, porozumět jejímu hledání a potřebám, význam trpělivého vztahu k jejím chybám a umění je napravovat především prostřednictvím přesvědčování. Citlivý přístup k mládeži s ohledem na zvláštnosti jejího dozrávání má mimořádný význam pro zamezení vzniku negativních jevů u této věkové kategorie.

Zvlášť významné místo mají v tomto směru ty jevy, které vznikají chybnou volbou budoucího povolání, podceněním či přeceněním vlastních schopností, talentu a možností. Za takových okolností mladý člověk neusiluje o plné osvojení svého povolání, o stále zvyšování úrovně své kvalifikace, což nakonec vede ke snížení produktivity práce, efektivnosti výchovného působení samotného pracovního procesu, k rozčarování životem i zvoleným povoláním, ke konformismu atd.

K těmto jevům se přimykají negativní jevy charakterizující jednostrannost rozvoje osobnosti, přednostní rozvoj pouze určitých vlastností nebo rozvoj jedněch vlastností na úkor jiných.

V podmínkách rozvíjení vědeckotechnické revoluce může zvýšení role techniky, technických prostředků a technického potenciálu, neexistují-li patřičná ideologická a výchovná opatření, vyvolat nebezpečí, že se v osobnosti budou formovat takové názory a představy, které absolutizují význam technických disciplín a podceňují disciplíny humanitní. Jestliže osobnost podceňuje humanitní vědy, literaturu a umění, je to důkaz jejího jednostranného vývoje, stejně jako podceňování techniky a technických znalostí.

Jiným typem takové jednostrannosti je přednostní rozvoj určitých zájmů osobnosti. Tak například nedostatek zájmu o estetické vzdělání je doprovázen takovými negativními jevy, jako je nedostatek vkusu, neschopnost esteticky vnímat svět, a tudíž i utilitární vztah k němu; absolutizace norem a požadavků morálky vede často ke vzniku moralizující osobnosti; přílišné nadšení pro umění bez zájmu o přírodní vědy a společensky prospěšnou práci končí planým estétstvím; ignorování tělesné výchovy a sportu negativně ovlivňuje rozvoj intelektuálních a mravních kvalit, protože nutnou podmínkou jejich vývoje je vůle, která pramení nejen z intelektuální a mravní energie, nýbrž také z energie fyzické atd.

* * *

Analyzované negativní jevy tedy umožňují konstatovat, že pojem *negativní jevy ve vědomí a chování lidí* je širší než pojem *přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí*; je univerzálnější, protože kromě nich zahrnuje i jevy, které k nim svou podstatou nepatří.

Proto nejobecnějším kritériem, umožňujícím vyčlenit celý soubor negativních jevů, je stupeň souladu či nesouladu názorů, rysů charakteru, potřeb, zájmů, činů a chování osobnosti s úkolem všestranného formování osobnosti, „výchovy nového člověka, který v sobě harmonicky spojuje duchovní bohatství, mravní čistotu a fyzickou dokonalost“ [Programma 1976 : 120–121].

Můžeme tedy shrnout, že pojem *přežitky minulosti* je identický s pojmem *negativní jevy*, což však neplatí obráceně. Pojem „negativní jevy“ je širší a zahrnuje celou řadu jevů odlišných od přežitků minulosti. Jinak řečeno, každý přežitek minulosti je negativním jevem, avšak ne každý negativní jev je přežitkem minulosti.

Литература

- Borisov, A. G.: *Osoběnnosti otricatělnych javlenij v soznanii i poveděnni otdělnych ljuděj v uslovijach razvitogo socializma*. Filosofskije nauki 1977, č. 3.
- Butěnkо, A. P.: *Socializm kak obščestvennyj stroj*. Moskva, Politizdat 1974.
- Filozofickij slovník. Praha, Svoboda 1976.
- Kamilov, M. K.: *Formirovanije novoj ličnosti. Filosofskije i sociologičeskije aspekty*. Moskva, Nauka 1975.
- Knjazev, B. V. — Suvalov, B. A.: *Važnyj metodologičeskij aspekt v izučennii perežitkov prošlogo*. In: Problemy naučnogo kommunizma, Izd. MGU 1969.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1, 23, 25, 28, 29, 31, 32, 33, 36, 38, 45. Praha, Svoboda 1951—1970.
- Makarenko, A. S.: *Sočiněniya*, t. 5. Moskva 1958.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3, 4, 19, 21. Praha, SNPL 1958—1967.
- Morgunov, I. G.: *Borba s perežitkami prošlogo i vospitanije novogo čeloveka*. Riga, Liesma 1973.
- Ostrjakov, V. V. — Stěpanovičjus, A. I.: *Socialno-političeskije faktory formirovanija kommunističeskogo soznatělnosti trudjaščichsja*. Moskva, Mysl 1967.
- Preodolenije antiobščestvennyh javlenij — odna iz važnyh zadač kommunističeskogo vospitanija*. Irkutsk, 1970.
- Programma KPSS*. Moskva, Politizdat 1976.
- Rajevskij, V.: *Beskompromissnaja borba s perežitkami prošlogo*. Kommunist Sovětskoj Latvii 1972, č. 6.
- Rebrin, V. A.: *Metodologičeskije problemy socialističeskogo obščestvennogo soznaniya*. Novosibirsk, 1974.
- Rjabov, D. D.: *K voprosu o socialnoj obuslovlennosti perežitkov prošlogo v soznanii i poveděnni ljuděj*. In: Věstnik Moskovskogo universitěta; série Těorija naučnogo kommunizma 1975, č. 3.
- XXV. sjezd KSSS. Praha, Svoboda 1976.
- Stěpanjan, E. Ch.: *Formirovanije kommunističeskogo soznaniya*. Moskva, izd. Moskovskogo universitěta 1966.
- Žilkin, V. S.: *Borba s perežitkami starogo v soznanii ljuděj*. Jaroslavl 1973.

Резюме

А. Рядовой: К проблематике понятия «пережитки прошлого в сознании и поведении личности в социалистическом обществе»

Теоретический интерес к пережиткам прошлого в сознании и поведении людей не случаен. Являясь с точки зрения общесоциологического закона борьбы с тем старым, специфика которого заключена в связи отдельных сторон сознания и отдельных поступков личности с наследием прошлого, с чуждой социализму частно-собственнической и эгоистической природой, пережитки прошлого противоречат прогрессивным тенденциям развития социалистического общества, тринедной задаче построения коммунизма. В. И. Ленин указывал на сложность и длительность борьбы с подобными явлениями.

В данной статье была сделана попытка анализа самого понятия «пережитки прошлого в сознании и поведении людей». Теоретико-методологический подход к его выяснению представлен в работах классиков марксизма-ленинизма. Диалектико-противоречивый характер «родимых пятен», объясняемый механизмом исторической преемственности, является исходным для понимания содержания анализируемого понятия.

Наиболее развитой и преобладающей формой пережитков прошлого выступают пережитки капитализма. При обосновании этого положения автор статьи исходит прежде всего из того, что:

а) наблюдается определенная преемственность идеологий приходящих на смену друг другу в ходе исторического развития эксплуататорских классов,

б) при капитализме не только сохраняются пороки предшествующих ему антагонистических обществ, но и происходит их усиление,

в) капиталистическое общество порождает новые явления, которые с точки зрения интересов и потребностей развития социализма предстают как пережиточные.

С целью более полной характеристики содержания исследуемого социального явления используются и разъясняются термины «антиподы коммунистической морали», «социальные болячки», «антиобщественные явления». Вместе с тем в статье подчеркивается важность и необходимость дифференцированного подхода к нежелательным отрицательным явлениям, поскольку существование некоторых из них нельзя объяснить связью с прошлым, его наследием. Явления, обусловленные недостатками и упущениями воспитательной работы, ряд связанных с возрастными особенностями молодежи явлений, характеризующие собой односторонность развития личности, преимущественное развитие одних качеств в ущерб другим и некоторые подобного рода явления невозможно отнести к пережиткам прошлого.

В заключение статьи делается вывод, что наиболее общим критерием позволяющим выделить всю совокупность отрицательных явлений выступает степень несоответствия взглядов, черт характера, потребностей, интересов, поступков и действий задаче всестороннего и гармонического развития личности, «воспитания нового человека, гармонически сочетающего в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство» — (Программа Коммунистической партии Советского Союза).

Summary

Rjadovoj A.: On Problems of the Conception "Survivals of the Past in the Consciousness and Behaviour of the Personality in a Socialist Society"

The theoretical interest in problems connected with the survivals of the past in the consciousness and behaviour of people is far from fortuitous. From the aspect of the general sociological law of struggle between the old and the new, survivals of the past represent the old whose specificity rests in the connection of individual aspects of consciousness and individual actions of the personality with the heritage of the past, with the private-ownership and egoistic principle alien to socialism. As such, they are contradictory to the progressive development tendencies of the socialist society, as well as to the solution of the triune task of building up a communist society. V. I. Lenin pointed out the complexity and the long-term character of the struggle against phenomena of this kind.

In the present paper an attempt has been made to analyse the conception itself of "survivals of the past in the consciousness and behaviour of people". The underlying theoretical and methodological principles for this analysis can be found in the works of the classics of Marxism-Leninism. The dialectically contradictory character of "birth-marks", explained in terms of the mechanism of historical continuity, represents the starting point for comprehending the content of the conception under analysis.

The most developed, predominant form of survivals of the past are the survivals of capitalism. In substantiating this thesis, the paper proceeds in particular from the following assumptions:

- a) A certain continuity of ideologies succeeding one another in the process of the historical development of exploiting classes may be found to exist.
- b) The capitalist society not only preserves the evils of the foregoing antagonistic societies but intensifies them.
- c) Capitalism gives rise to new phenomena which, from the aspect of interests and needs of the development of socialism, represent survivals.

In order to present a more comprehensive characterization of the content of the social phenomenon under examination, the terms "antipodes of communist morale", "social diseases", "antisocial phenomena", are applied and elucidated. At the same time, the paper stresses the significance and necessity of a differentiated approach to undesirable negative phenomena, since the occurrence of some of them cannot be explained in connection with the past, with its heritage. Survivals of the past certainly do not include phenomena determined by insufficiencies and errors in educational work, a number of phenomena connected with the age specificities of youth and characterizing the one-sidedness of personality development, the preferential development of some qualities to the detriment of others, and further similar phenomena.

In conclusion the inference is drawn that the most general criterion enabling us to sort out a whole complex of negative phenomena is the degree of disagreement between opinions, characteristics, needs, interests, actions and activities on the one hand, and the task of a manysided and harmonic personality development, the task of "educating a new man harmonically connecting within himself spiritual richness, moral integrity and physical perfection" (Programme of the Communist Party of the USSR) on the other.